

Recep VARDİ (*)

HZ. MUHAMMED'İN LİDERLİĞİNDE ARAP TOPLUMUNDA GERÇEKLEŞEN TOPLUMSAL DEĞİŞİM

öz

Toplumsal değişme, zaman içerisinde bir toplumun yapısında ve bu yapının çeşitli işlevlerinde ve kişilerin üstlendiği toplumsal rollerde, yani, toplumdaki ilişkiler sisteminde, toplumsal kurumlarda ve kişilerin davranışlarında ortaya çıkan değişimler olarak tanımlanabilir. Değişme ilerleme veya gerileme şeklinde gerçekleşebilir. Geçmişte olduğu gibi günümüz toplumlarının yaşamında da vazgeçilmez bir olgu olarak yerini alan din, toplumları etkileme, yönlendirme, toplumların değişim süreçlerinde olumlu veya olumsuz roller oynama, toplumsal şartlar içinde değişen ve değiştiren bir güç olarak yer almaktadır.

Toplumsal değişimin ana etkeni olarak dine İslamiyet açısından bakıldığında, karizmatik lider Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik döneminde Arap toplumunda inşa ettiği sosyal sistem ve yapıda değişimin temel etkeni İslam'dır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim de, Hz. Muhammed'in liderliğinde gerçekleşen toplumsal değişim sürecinde, inanç, ibadet, hukuk, ahlak ve toplumsal ilişkiler sisteminin oluşumunda etkin bir biçimde rol almıştır.

Bu çalışmada dinin toplumsal değişimin temel faktörü olduğu ilişki biçimi bağlamında Hz. Muhammed'in karizmatik liderliğinin Arap toplumunun değişimindeki rolü incelenecektir.

anahtar kelimeler

Toplumsal Değişme, Hz. Muhammed, İslam, Din, Kur'an-ı Kerim

abstract

The Social Change in Arab Society Under the Leadership of Prophet Muhammad

Social change can be defined as changes in the structure of a society and the structure of the various functions of a society, and in the social roles of individuals. In other words it is a change in the system of relationships in society, social institutions and behaviors of individuals. Change can occur as development or decline. Religion, which takes place as an indispensable fact in lives of today's societies as in the past, is a significant power which influences and directs societies, plays positive or negative role in the changing process of communities.

When we examine religion as the key agent of social change from the perspective of the Islam, we can see that Islam is the major factor in Prophet Muhammad's prophetic period of 23 years, who as a charismatic leader built the structure of social system in the Arab society. In addition, faith, worship, law, morality and social relations had played effective roles in the process of social transformation in the leadership of Prophet Muhammad.

The study examines the role of charismatic leadership of Prophet Muhammad in transformation of the Arab society, in terms of the fact that religion is the key factor that changes societies.

keywords

Social Change, Prophet Muhammad, Islam, Religion, Qur'an

Giriş

Toplumsal değişim, sosyal, siyasal, ekonomik, dinî, kültürel, hukukî, ahlakî vb. sistemlerin zamanla nasıl ve niçin değiştiği hususunu kapsamına alan bir konudur (Okumuş, 2012: 271).

Toplumsal değişme, zaman içerisinde bir toplumun yapısında ve bu yapının çeşitli işlevlerinde ve kişilerin üstlendiği toplumsal rollerde, yani, toplumdaki ilişkiler sisteminde, toplumsal kurumlarda ve kişilerin davranışlarında ortaya çıkan değişimler olarak tanımlanabilir. Değişme ilerleme veya gerileme şeklinde gerçekleşebilir. Her toplum ve her kültür daimi bir değişim içindedir. Toplumlar değişme faktörüne açıklık, etkilenme yönü ve oranı bakımından farklılıklar gösterdikleri gibi, toplumsal değişme hızı da her toplumda veya bir toplumun genelini kapsamamakla birlikte bazı kesimlerinde farklılık gösterebilir. Fiziki çevre, biyoloji, teknoloji, kültür, kitle iletişim araçları, demografi, din, ekonomi,

politik çatışma, savaş (Kirman, 2004:232) coğrafya, mekân, zaman, muhalefet, rekabet, çatışma, işbirliği, bütünleşme ve barış, aile, ekonomi, eğitim, siyaset, hukuk, göç ve şehirleşme, din, ideoloji, icat, keşif, sanayi ve karizmatik şahsiyetler ve sosyal hareketler (Okumuş, 2012: 276) sosyal değişmeye etki eden faktörlerdir.

Din-toplum ilişkileri açısından baktığımızda; dinin sosyal yönünün, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik vb. sistemler üzerindeki etkileri veya bunların din üzerindeki etkileri, toplumdaki değişimlerin oluşumunda dinin rolü, bizzat toplumdaki değişimin meydana gelmesinde dinin fonksiyonel durumu, dinin değişimi, dinî grup veya hareketlerin oluşum ve değişiminin kavranabilmesi için toplumsal değişimle dinin karşılıklı ilişkilerinin incelenmesi gereklilik arz etmektedir.

Geçmişte olduğu gibi günümüz toplumlarının yaşamında da vazgeçilmez bir olgu olarak yerini alan din, toplumları etkileme, yönlendirme, toplumların değişim süreçlerinde olumlu veya olumsuz roller oynama, toplumsal şartlar içinde değişen ve değiştiren bir güç olarak yer almaktadır (Okumuş, 2012: 271-272).

Tarihî ve karşılaştırmalı metodu Din Sosyolojisinin temeline yerleştirmiş bulunan Weber, Troeltsch, Wach, Mensching ve Le Bras gibi büyük din sosyologları, dinî ve sosyal değişme süreçlerini incelemişlerdir. Din Sosyolojisi tarihi içerisinde, ilk planda ilkel ve arkaik toplumların dinlerinin incelenmesine öncelik tanıyan Din Sosyolojisi, ikinci bir merhalede bakışlarını tarihî büyük dinlerin incelenmesine yönelttiği andan itibaren, sosyal değişme ve din ilişkilerinin incelenmesi din sosyologlarının ilgi odağı haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşını müteakip, Din Sosyolojisi günümüz toplumlarında din konusunu incelemeyi ilk ve temel hedefi haline getirmeye başladığı andan itibaren de, günümüzün toplumlarının dünya ölçüsünde karşı karşıya buldukları hızlı sosyal değişmeler ve bunların dinî yaşayış alanında uyandırdıkları yankılar, din sosyologlarını dinin sosyal değişme ile ilişkilerini bilimsel ölçüler içerisinde ele almaya mecbur etmiştir (Günay, 2007:40).

Din, içinde var olduğu veya girdiği sosyo-kültürel ortamı kendi prensiplerine göre değiştirmek ister. Din içinde var olduğu veya girdiği toplumun kültürüne katılarak, kültürel dokuyu kendi eksenini çerçevesinde şekillendirir. Başarılı olması durumunda din, o toplumdaki insanların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarında dini bir değişim görülür. Diğer yandan dinin bir toplumda doğması, başka bir topluma nüfuzu ve toplum tarafından kabul edilmeleri, dinin ve toplumun sosyal yapıları ile ilgilidir. Din ve toplum karşılaşmalarındaki yapısal benzerlik dinin toplum tarafından kabulünü kolaylaştırırken, yapısal farklılıklar da dinin toplum tarafından kabulünü zorlaştırmaktadır.

Dinler, insan ve toplumları kendi inanç sistemine uymaya davet ederek, hali hazırdaki sosyo-kültürel yapılarının dinin emirleri çerçevesinde şekillenmesini istemişlerdir. Din ve toplumsal yapı karşılaşmasında, toplumda belirli bir ölçüde değişim kaçınılmazdır (Akdoğan, 2004:114).

Din ile toplumsal değişim; dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi ise toplumsal değişimin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisidir.

Dinin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi, kendi içinde üç tipte ele alınabilir: Birincisi, dinin toplumsal değişimi yavaşlatıcı, hatta bazen engelleyici bir etken olarak etkili ve işlevsel olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi, dinin toplumsal değişimi takviye edici bir etken olarak işlev gördüğü ilişki biçimi; üçüncüsü ise dinin toplumsal değişimin temel faktörü olduğu ilişki biçimidir.

Toplumsal değişimin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi de, kendi içinde aynı şekilde üç tipe ayrılabilir: Birincisi toplumsal değişimin dini engelleyici olduğu, olumsuz yönde etkilediği toplumsal değişim-din ilişkisi; ikincisi, toplumsal değişimin dinin lehine işlev gördüğü ilişki biçimi ve üçüncüsü ise toplumsal değişimle birlikte dinin kendini değiştirmesidir. (Okumuş, 2012:281-282).

Peygamberlik, dini terminolojide yaygın olarak kullanılan kavramlarından biridir. Tarihi geçmişi eskiye dayanan bütün kültürlerde peygamber kavramı bir şekilde yer almaktadır. Tarihteki birçok sosyal değişimde peygamberlerin direkt etkileri söz konusudur. Bu bakımdan değerlendirildiğinde; Peygamberler insanlığın sosyal ve kültürel yapılarına etki eden kişiler olarak gözükmektedirler. (Toker, 2011:28)

Peygamber, insanların özel ihtiyaç ve isteklerini yerine getiren liderlerden farklı olarak, ilahi bir yönlendirmeye daha kapsamlı ve toplum için temel öneme sahip bir mesaj iletir. Yaşadığı dönemin yanlışlarını eleştirir, problemleri mevcut toplum düzenini değiştiren ilkeler getirir. Mesajının içeriğini kendi kabilesine veya kavmine iletmesi gibi, mesajını kavrayıp uygulayacak yeni bir toplum da inşa eder. Weber'e göre "ideal tip" olarak Peygamber, geleneksel kutsal kurallar bağlamında toplumu içerden eleştirir. Böylece, Peygamber'e ait bir görev olan tebliğin yayılması, toplumsal sonuçları olan büyük bir olay olarak ortaya çıkmaktadır. (Çelik, 1996:52)

Weber'in araştırmaları dinî inanç, düşünce ve değerlerin yerine göre önemli toplumsal değişim fonksiyonları da ifa ettiğini göstermiş olup, bu durum İslamiyet için de geçerliliğini korumaktadır. Weber, dinin sosyal değişim üzerindeki rollerini aydınlatmak için, dinî önderlerin tipolojisi çıkarmıştır. Bu tipoloji çalışmasında "peygamber" ve "rahip" tiplerini incelenmektedir. Bu tiplerden rahip, yerleşik ve yürürlükte olan bir sisteme aittir ve görevi de kurumlaşmış geleneksel bir sistemi devam ettirmeye yöneliktir. Diğer yandan, muhafazakâr

bir çevrede din ekseninde toplumsal bir değişmeyi gerçekleştirme görevi ile hareket eden peygamber, yeni ve eşsiz dinî tecrübesi ile yerleşik sistemlere meydan okur ve başarılı olduğu zaman, mesajı takipçilerinin geleneksel kültürü ve toplumsal yapısında köklü değişimlere yol açmaktadır. (Günay, 2007:42)

Weber'e göre peygamber, karizmatik liderliğin dinî bir tezahürüdür. Karizma kavramı, liderin insanlar üzerinde oluşturduğu etkileme gücünü ifade etmektedir. Bu güç sayesinde dinî lider, taraftarları nezdinde inşacı bir zihniyeti devreye sokar. Böylece geleneksel bir çevrede, dinî liderin karizmatik etkisi en güçlü reformcu veya devrimci bir gelişme ve değişmeyi gerçekleştirecek bir işlev görür. Weber'e göre, peygamberi liderin karizması, görevinin ilk döneminde çok güçlü ve etkilidir. Zamanla ve özellikle de liderin ölümünü sonrasında bu gücün etkisinde giderek azalır ve süreç, Weber'in "karizmanın rutinizasyonu" adını verdiği gelenekleşmeye dönüşür. (Günay, 2000:337)

Toplumsal değişimin ana etkeni olarak dine İslamiyet açısından bakıldığında, İslâm, karizmatik lider Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik döneminde Arap toplumunda ashabi ile birlikte inşa ettiği sosyal sistem ve yapıda değişimin temel etkenidir. Ataların geleneksel dini ve dünya görüşüne karşılık olarak yeni bir ruh, inanç ve yaşam tarzıyla ortaya çıkan İslâm dini, animist ve putperest inanç sistemi ve uygulamaların olduğu geleneksel Mekke toplumunda şiddetli tepkilerle karşılaşmasına rağmen bu yeni dinin müntesipleri de günden güne artmıştır. Mekke toplumunun ileri gelenleri bu yeni dine ve inananlarına uyguladıkları baskı ve şiddet sonucunda Hz. Muhammed ve ashabi Medine'ye hicret etmiş ve İslam orada kök salmıştır. Hicretten sonraki Hz. Peygamber'in önderliğinde verilen on yıllık bir mücadele neticesinde, sadece Hicaz yöresinin değil, hemen hemen bütün Arap Yarımadası'nın yeni dinî, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal oluşumunun etkisi ile sonuçlanmıştır. Bu çerçevede Arabistan'da çok köklü bir toplumsal değişim meydana gelmiştir. Bu değişim, toplumun dinî, sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, ahlakî, hukuki bütün alanlarında etkili olmuştur. Bu değişimle, cahiliye döneminden medeniyet dönemine; sözlü kültürden kitabî kültüre, asabiye dayalı kabile yapısından ümmet yapısına ve şehir medeniyetine bir geçiş gerçekleşmiştir. Şehir ortamında ortaya çıkan İslâm, gittiği her yere şehirleşmeyi de götürmüştür. Sosyo-kültürel açıdan İslâm, Arap kültüründe ortaya çıkmış, orada önemli değişiklikler gerçekleştirmiş ve toplumu Tevhid akidesine dayalı yepyeni bir inançla bütünleştirmiştir. İslâm, Hz. Muhammed'in önderliğinde Arap toplumunun dinî, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, edebî, ahlakî vs. yönlerinin yapısal değişiminde temel faktör olarak rol oynamıştır.

İslam, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, Raşid Halifeler döneminde de İslam toplumunda toplumsal değişimin temel faktörü olmaya devam etmiştir. Bu dönemdeki iç karışıklıklara rağmen İslam toplumunun sınırları genişlemiş

ve İslam toplumları başka toplumlar ve kültürlerle karşılaşmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde ve hatta günümüz dünyasında dahi İslam, farklı olaylarda, değişik yer ve zamanlarda, farklı toplumların siyasal, sosyal, kültürel vb. değişimlerinde, tamamen olmasa da belli seviyelerde, değişimin temel faktörü olarak işlev görebilmektedir. (Okumuş, 2012:286-287)

Bu çalışmada dinin toplumsal değişimin temel faktörü olduğu ilişki biçimi bağlamında Arap toplumunun değişimindeki Hz. Muhammed'in karizmatik liderliğinin rolü, vahyin başlangıç sürecinden başlanılarak Mekke ve Medine döneminde toplumda meydana gelen değişiklikler incelenmektedir.

Mekke Dönemi Toplumsal Değişim Faaliyetleri

Hz. Muhammed gerek peygamberlik görevi sürecinde ve gerek peygamberlik öncesi hayatında içinde yaşadığı toplumun sosyo kültürel yapısı içerisindeki olumsuzluk ve haksızlıklardan rahatsız olmuş, bu yanlışlıkları düzeltmek ve değiştirmek için her zaman mücadele etmiştir. Hz. Muhammed'in içinde yaşadığı topluma ait cahiliye ahlakını, tutum ve davranışlarını değiştirme ve dönüştürme faaliyetleri sadece Medine dönemi ile sınırlı değildir, bilakis bütün bir hayatını kapsamaktadır. Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi hayatında; içki içmemesi, putların adına kesilen kurban etlerinden yememesi, her türlü ölçsüzlüğün sergilendiği eğlence ortamlarından uzak durması, yalan söylememesi, verdiği sözde durması, hak ve hukuka saygılı olması, toplumun en güvenilir kişisi olarak kabul edilmesi, vb. durumlar, içinde yaşadığı toplumun yanlışları karşısında gerçekleştirdiği bireysel mücadelesine örnek olarak gösterilebilir.

Dördüncü Ficar savaşı sonrasında Resulullah'ın amcalarından ez-Zubeyr'in önderliğinde, geçmişte ticari amaçlarla kurulmuş olan Hilf'ul-Fudul müessesesi, mazlumların hakkını korumak amacıyla tekrar kurulurken, Hz. Muhammed bizzat bu kuruluşun içinde yer alarak, cahiliyeye ait haksızlık ve yanlışlıkların değiştirilmesi için mücadele etmiştir (Hamidullah, 1993:52). Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ilk yıllarında Araş kabilesine mensup bir Arap Ebu Cehile bir şeyler satmış, fakat sattığı malların karşılığında belirlenen ücreti tahsil edememişti. Çaresiz kalan satıcı, Kâbe'ye gelerek yakınmış, kimsenin yardımcı olmaması üzerine Araşlı, Resulullah (sav)'ın yanına gelip, kendisinden yardım istemişti. Hz. Muhammed (sav) hemen kalkıp, Araşlı ile birlikte Ebu Cehil'in evine vardı ve ziyaretinin nedenini öğrendikten sonra, Ebu Cehil hemen borcunu ödedi (Hamidullah, 1993:54).

Hz. Muhammed'in Medine'de tesis etmiş olduğu İslam toplumunun kuruluşuna ait her bir yapısal malzeme ilk vahiy ile birlikte Mekke'de üretilmeye başlanmış ve hicretten sonra da Medine'de fonksiyonuna uygun bir şekil-

de bünyedeki yerini almıştır. Bu çerçevede Hz. Muhammed'in peygamberlik vazifesinin Mekke Dönemi'nde gerçekleşen her bir faaliyet Arap toplumunun toplumsal değişiminin ilk dönemini de oluşturmaktadır.

H. Muhammed, peygamberlikle görevlendirilmesinden itibaren insanların inançlarını düzeltmek ve onları putlara ibadet etmekten uzaklaştırmak için çalışmıştır. Putperestler sadece Allah'a şirk koşmakla kalmamışlar, ilah derecesine yükselttikleri putlarını ibadetlerine ve günlük hayatlarına da sokmuşlardır. Bundan dolayıdır ki; Hz. Muhammed, İslâm'ı kabul eden herkesin Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şahadet getirerek Allah'a ortak koşmamasını, sadece Allah'a ibadet edip ve yalnızca ona dua etmesini bildirmiş; fal oku çekme, sihir yapma, bazı şeyleri uğursuz sayma, Allah'tan başkası için kurban kesme, putlar üzerine yemin etme ve kız çocuklarını öldürmeyi de yasaklamıştır. (Kapar, 2000:79).

H. Muhammed, Mekke döneminde, müminleri, iman ve ahlâkî eğitimden geçirerek onlarda gerçek Müslüman kimliğinin inşasını sağlamış ve hayatın bütün yönlerini kapsayan İslâm medeniyetini tesis etmeye hazır hâle getirmişti. Müslümanlar, kazandıkları bu yeni kimlik ve şahsiyetleri ile inançları uğrunda aile, mal, mülk ve doğup büyüdükleri Mekke'yi terk edip bu uğurda ölümü de göze alarak Medine'ye hicret ettiler. Müminlerin bu eylemi, Hz. Peygamber'in Mekke'de ashabını en iyi şekilde yetiştirmesinin apaçık bir delilidir (Yiğit, 2011:169).

H. Muhammed, peygamberlik görevi zarfında Mekke toplumunda yer alan bütün fertleri sınıf farklarına bakmaksızın herkesi İslâm'a davet etti. Bu davetin ilk zamanını oluşturan gizli davet döneminin başlarında kabilesinden ve ailesinden destek bulurken, açık davet döneminde ise, katı bir muhalefetle karşılaştı. Mekke'nin ileri gelenleri, köle ve cariyelerden oluşan zayıf Müslümanlar öncelikli olmak üzere güçlerinin yettiği bütün Müslümanlara dinlerinden döndürmeleri için işkence yapmaktan geri durmadılar.

Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed ve Müslümanlara yönelik baskıları sonrasında, işkenceye maruz kalan, köle ve cariyelerden oluşan zayıf Müslümanlar Habeşistan'a hicret etmek zorunda kaldılar. Mekkeli müşrikler, Habeşistan'a giden Müslümanları geri getirme çabaları sonuç vermeyince bu defa da 3 yıl süren ekonomik ambargo uyguladılar. Hz. Muhammed Mekke'deki davetine karşı oluşan muhalefete rağmen peygamberlik görevini yerine getirmek ve yeni çevrelere daveti ulaştırmak amacıyla her fırsatı değerlendirmiştir. Bu maksatla Taife giden ve Sakif kabilesini İslâm'a davet eden Hz. Muhammed, kabile yöneticilerinin olumsuz tavırları karşılaşmış ve orada çocuklar tarafından taşlanarak zor anlar yaşamıştır. (Kapar, 2011: 162).

H. Muhammed, hac vazifesini yerine getirmek ve kurulan panayırlara katılmak için Mekke'ye gelen Araplar arasında İslâm'ı yaymak amacıyla çeşitli

faaliyetlerde bulunmaktaydı. Peygamberlik vazifesinin on birinci yılı hac mevsiminde Medine'den gelen altı kişilik bir grupla Akabe'de karşılaştı ve onlara İslâm'ı tebliğ etti. Hazrecli olan altı kişilik bu grubun İslâmiyet'i kabul etmesi üzerine, Hz. Muhammed onlardan kendisini Medine'de himaye etmelerini ve İslâm dinini yaymasına yardımcı olmalarını istedi. Müslümanlığı kabul eden bu altı kişilik grup Hazrec ve Evs kabilelerine İslâm'ı anlatacaklarını söyleyerek ertesi yıl Hz. Peygamber'le buluşmaya söz verdiler. Bu küçük Müslüman grubun Medine'de gösterdiği faaliyet sayesinde birçok kişi İslâmiyet'i kabul etti. Ertesi yıl 12 kişi Medine'den gelerek "Hiçbir şeyi Allah'a eş koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, birbirlerine iftira etmeyeceklerine ve peygamberin emirlerine uyacaklarına" dair Hz. Muhammed'e söz verdiler ve ona biat ettiler. Nübüvvetin on ikinci senesi (621) Zilhicce ayında Akabe'de yapılan bu biata Birinci Akabe Biatı denir. Hz. Muhammed'den İslâm'ın emir ve hükümlerini öğretmesi için bir öğretmenin kendileriyle birlikte gönderilmesini istediler. Hz. Peygamber de Mus'ab b. Umeyr'i Medine'de İslâm'ı öğretmesi için görevlendirdi. Nübüvvetin on üçüncü senesi (622) hac mevsiminde Hz. Muhammed'i Medine'ye davet etmeye karar veren, ikisi kadın yetmiş beş Medinelili, Akabe mevkiinde Hz. Muhammed ile buluştular. (Numani, 2003, s. 183-190) Hz. Muhammed (sav) Medinelilerden: "Allah'a şirk koşmayacaklarına, hırsızlık yapmayacaklarına, zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, iftira etmeyeceklerine, hicret ettiği takdirde kendisini canlarını, mallarını, çocuklarını ve kadınlarını korudukları gibi koruyacaklarına, rahat günlerde de sıkıntılı anlarda da ona itaat edeceklerine, bollukta da darlıkta da gerekli malî yardımları yapacaklarına, iyiliği emredip kötülüğe engel olacaklarına, hiç kimseden çekinmeden hak üzere bulunacaklarına" dair söz ve biat aldı. Orada bulunan Medinelilerin hepsi bu şartlarla ona biat ettiler. Bu anlaşmaya da İkinci Akabe Biatı denildi. İslâm, Medine'de güven ve himaye sağlayınca Hz. Peygamber (sav), sahabelere Mekke'den Medine'ye hicret etmelerine izin verdi (Önkal, 1990: 211).

Mekke döneminde inen ayetlerde Allah'a iman, şirkten sakınma, nübüvvetin önemi, tevhid, inancı pekiştirici hükümler, ahiret, nübüvvet, cennet ve cehennem inancı gündeme getirilmiştir. Toplumsal yapıyı düzenleyici ahlâkî değerlere vurgu yapılmış, kız çocuklarını öldürme, insan canına kıyma, baskı, zulüm, itham, cimrilik, yalan, kibir ve israf yasaklanarak, ana-babaya ve akrabaya iyilik, yetimin malını gözetme, ahde vefa, ölçü ve tartıya dikkat etme, emanete riayet, iffet, infak ve şûra, necasetten sakınma, beden ve nefislerin tezkiyesi, abdest, gusül ve namaz emredilerek ibadet hayatı düzenlenmiştir. Ayrıca içki, kumar, zina, yalan, asabiyet, haksız kazanç gibi zihniyet ve davranışlar eleştirilmiş, adalet, eşitlik ve hürriyet gibi kavram ve uygulamaları topluma yerleştirilmiştir.

Mekke döneminde, Medine toplumunun alt yapısı oluşturulmuş, Hz. Muhammed'e itaat ve dini emirlere uymanın en güzel örnekleri verilmiştir. Mekke Dönemi, Hz. Muhammed'in vahiyle, insanlığın Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'le tanıştığı bir dönemdir. (Kapar, 2011: 166).

Mekke döneminde Müslüman bireyin yetiştirilmesi, Medine döneminde ise Müslüman bir toplumun oluşumu söz konusudur. Mekke'de oluşturulan kültürel kişilik sistemine dayalı olarak Medine'de yeni toplum ve toplumsal bir düzen kurulmuştur. Oluşturulan bu yeni toplumun temeli de Mekke de atılmıştır. Hz. Muhammed'in liderliğinde Mekke'de azınlık denebilecek bir topluluk veya cemaat oluşsa da, bu topluluk içerisinde belli rol ve statüye sahip oldukları teşkilatlı özgür bir toplum niteliği taşımamaktadır.

Mekke'deki bu azınlık; varlık sorunu yaşayan, dini tercihlerinden dolayı işkence ve ölümlere maruz kalan, liderlerinin bile sıkıntıya maruz kaldığı ve ölüm tehditleri aldığı bir topluluktur. Bu küçük cemaat veya grubun sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik yönlerden bir toplum niteliği kazanmaları, baskı ve boykot altında yaşadıkları Mekke'den Medine'ye hicret etmeleri ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu dönemde Müslümanlar, bir meşruiyet sorunu yaşamakta ve bu nedenle Hz. Muhammed, yeni dini ayakta tutacak ve yaşatacak bir toplum oluşturmak zorunda kalmıştır. Mekke'de güvenlik sorunu yaşayan bu topluluğun, her yönüyle bağımsız ve güvenlik içinde yaşayan bir topluma dönüşmesi genel düşünceye göre Akabe biatları ile başlamıştır (Arslan, 2005: 252).

Medine Dönemi Toplumsal Değişim Faaliyetleri

Mekke'den Medine'ye Hicret

II. Akabe biatında Medineli Müslümanların Hz. Muhammed ve Müslümanları Medine'ye davetleri ile Mekkeli Müslümanlar, gruplar halinde Mekke'den Medine'ye hicret etmişlerdir. Hz. Muhammed de Hz. Ebubekir ile birlikte 8 gün süren bir yolculuktan sonra Medine'ye ulaşmıştır. Hicretle birlikte Hz. Muhammed'in tebliğinin 13 yıllık Mekke dönemi sona ermiş ve 10 yıl kadar devam edecek olan Medine dönemi başlamış ve Medine İslami tebliğin yeni merkezi olmuştur.

Hicret'in tarihi, sosyal ve iktisadi yönden olduğu gibi dini, siyasal, hukuki ve psikososyal yönden de birtakım sonuçları olmuştur. Müslümanlar, hicretle birlikte Mekke müşriklerinin zulüm ve baskısından kurtularak Medine'yi yurt edinmişlerdir.

Hicretle birlikte, İslâm'ın evrensel boyutta tebliği ve Müslümanların barış ve güven içinde yaşamaları için siyasal hâkimiyetin ilk adımı atılmıştır. Uğradıkları baskılar yüzünden daha önce Habeşistan'a göç eden Müslümanlar bu defa

anayurtlarıyla ilgilerini tamamıyla keserek Medine'ye hicret etmişlerdir. Hicretin hemen ardından ise devlet kurma imkânına kavuştukları gibi bu devletin hâkimiyet alanını meydana getiren bir ülkeye de sahip olmuşlardı.

Mekke döneminde nazil olan ayetler daha çok dinin inanç esaslarıyla ilgili iken hicretten sonra bağımsız bir devletin kurulmasıyla birlikte gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse sünnette Müslümanların toplumsal ve milletlerarası alanda ilişkilerini düzenleyen siyasi, hukuki ve iktisadi esaslar belirlenmiştir. Bundan dolayı hicret İslâm'ın toplumsal kurumlara ait uygulaması bakımından da önemli bir başlangıç olmuştur (Tatlılıoğlu, 2013: 237-240).

Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar, Mekke müşriklerinin baskılarından kurtulup hürriyetlerine kavuşmanın yanı sıra, Medine'de kurulacak İslam birliğinin Mekke kanadını da oluşturmuşlardır. Mekke ve Medineli Müslümanlardan oluşan bu siyasî birlik, daha sonra Ensar-Muhacir kardeşliği ile dinî bir toplumsal dayanışma ve bütünleşmeye dönüşecek ve İslâm ümmetinin ilk çekirdeğini meydana getirecektir. Medine'ye yapılan hicret, Habeşistan'a gerçekleştirilen hicretten tamamen farklıdır. Habeşistan hicreti, can güvenliği endişesi ile Mekke'deki korumasız ve zayıf bazı Müslümanların hayatlarını korumak için seçtikleri geçici bir çözümdü. Habeşistan'a hicret edenlerin orayı yurt edinme hedefi ve orada İslam'ı yayma gibi bir görevleri de bulunmuyordu. Medine'ye hicretteki asıl amaç ise, İslam davetinin yaygınlaştırılması ve Müslümanların dinlerini huzur ve güven içinde yaşayacakları daha elverişli bir çevrenin oluşturulmasıdır. Böylece Medine, oluşturulacak olan yeni İslam toplumu ve devletin kuruluş merkezi olarak seçilmiştir. Medine'ye hicret süreci ilk Akabe buluşması sonrasında yapılan üç yıllık bir hazırlık sonrasında tamamlanmıştır.

Hz. Muhammed ve Müslümanların Medine'ye hicreti ile İslâmî davete dinî boyutun yanı sıra siyasî boyuta da ulaşmıştır. Artık İslâm, Mekke'de olduğu gibi zayıfların ve zulme uğramışların dini değil, hâkim güç unsurunu elde etmiş yönetenlerin dini olmuş ve İslami tebliğ de artık siyasi destekli olarak gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda Hz. Muhammed'in peygamberlik yönüne ilave olarak siyasî niteliği de ortaya çıkmış ve Medine şehir devletinin başkanı statüsünü de elde etmiştir.

Hicretle birlikte Müslümanlar Medine'de siyasal, kültürel ve ekonomik anlamda tam bağımsızlıklarına kavuşmuş ve hicret aynı zamanda Medineli Araplar bakımından da büyük bir kazanım olmuştur. Onlar, uzun yıllar süren ve iki kabileyi de yok olmanın eşiğine getiren Evs-Hazrec çatışmasından kurtulmak suretiyle birliklerini teinin etmişler ve Yahudiler karşısında daha güçlü bir konuma ulaşmışlardır. Hicret sonrasında Mekkeli Müslümanların katılımı ile oluşan birlik neticesinde, Müslümanlar bir bütün olarak şehirde Yahudilere karşı üstünlük sağlayarak Medine'nin hâkim unsuru haline gelmişlerdir. (Apak,

Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine, 2007, s. 316-317)

Mescidi Nebevinin İnşası

Hz. Muhammed'in, hicretten sonra Medine'de inşa ettirdiği mescid kendi büyüklüğü içinde bir külliye şeklinde idi. Mescid, namazın topluca kılındığı bir mekân olmanın yanı sıra başka işlevlerin yerine getirilmesi amacıyla üç bölüm halinde yapılmıştır (Ağırman, 1997: 83). Mescid namaz kılınması için geniş bir alan, cemaatle namaz kılınan salonun arka tarafında, Suffe olarak adlandırılan, gündüzleri okul geceleri ise barınacak yeri olmayanlara yatakhane görevi gören geniş bir oda (İslami anlamdaki ilk yatılı üniversite burası olmuştur.) ve mescidin bir başka tarafına da Resulullah (sav) ve hanımları için birkaç oda yapılmıştır (Hamidullah, 1993: 179).

Hz. Muhammed, iki yetim kardeşe ait olan ve hasat edilen hurmaların kurutulması için kullanılan boş araziye, bedelini Hz. Ebu Bekir'in verdiği on dinar karşılığında satın aldı ve buraya bir mescid yapımına başlandı. Günümüzde Medine'deki büyük mescit işte bu binadır. Mescid, Ensar ve Muhacir'den gönüllü olan Müslümanlar tarafından inşa edilmiştir. Resulullah (sav) bir yandan çalışmaları idare edip duvar temellerinin kible yönüne gelecek şekilde atılmasına çalışırken, bir yandan da sıradan bir işçi gibi taş ve tuğla taşıyordu. (Hamidullah, 1993: 767).

Mescid İslâmiyet'in ilk dönemlerinde ibadetlerin eda edildiği bir mekân olmanın yanı sıra, dini, ilmî, siyasi, idarî ve askerî her türlü sosyal meselelerin konuşulup görüşüldüğü bir mekân olarak kullanılmıştır. (İsmail Yiğit-Raşit Küçük, 2006: 158).

Bir ibadet merkezi olan mescid, aynı zamanda, sosyal faaliyetlerin de merkezidir. Medine toplumunun sosyal problemleri orada çözülmüştür. Barınma, sağlık, adalet huzur, sosyal yardımlaşma, eğitim ve öğretim merkezi, hastane, kervansaraya sosyal ilişkiler açısından Medine toplumu için büyük fonksiyonlar eda eden mescid, aynı zamanda daha sonra kurulacak olan bütün İslâmî kurumların ilk örneğini de oluşturmuştur. Hz. Muhammed civar kabile ve bölgelerden gelen elçileri de mescidde ağırlamış ve görüşmüştür.

Hz. Peygamber zamanında toplanan Zekât, Öşür, cizye, ganimet kalemlerinden oluşan devlet gelirleri mescitte depo edilirdi. İki katlı olan bu odada gıda maddeleri, silahlar ve başka eşyalar da muhafaza edilirdi. Savaşa çıkacak ordular da mescidde yetiştirilmiş ve hazırlanmıştır. Hz. Muhammed, Tebük gazvesinde olduğu gibi, gerektiği zaman ordu için mescidde yardım da toplamıştır. Medine'de bütün hukukî meseleler Hz. Muhammed'e sunulur, O da pek çok

hukuki meseleyi mescidde çözüme kavuştururdu. Adli makam olarak kendisine getirilen davalarda Hz. Peygamber, davalı ve davacıyı dinlemek için mescidi mahkeme salonu olarak da kullanılmıştır.

Aynı zamanda mescid, toplanma ve buluşma noktası idi. Hz. Peygamber gerektiğinde münadiler çıkararak namaz vakti dışında da Müslümanları mescidde toplardı. Herhangi bir derdi ve problemi olanlar da, sorunlarına çare bulmak için mescide gelirlerdi. Bu işlevleri ile mescit, İslam toplumu için eğitim öğretim faaliyetlerinden adalete, meclise, hastaneye, idare merkezine bir barınak ve sığınma merkezi idi (Ağırman, 1997: 145-177).

Kardeşliğin Kuruluşu

Medine'ye hicret'in kararlaştırıldığı İkinci Akabe Biatinde Medineli Müslümanlar, Hz. Muhammed'i Medine'ye davet ederek, kendisini koruyacaklarına ve yardım edeceklerine dair söz vermişlerdi. Bu söz Hz. Muhammed'le birlikte Medine'ye gelecek olan Mekkeli muhacirler için de geçerliydi. Gerçekten de Medineli Müslümanlar, muhacir kardeşlerini, ilk günden itibaren sıcak bir şekilde karşıladılar ve evlerinde misafir ederek, her türlü ihtiyaçlarının giderilmesinde yardımcı oldular. (Yiğit, 2011: 172). Medine'ye ulaşan Muhacirlerden bazıları, tanıdıklarının yanında hemen misafir edilme imkânı buldular. Kendisi bekâr olan Sa'd ibn Hayseme evinin kapılarını ailesi olmayan çok sayıda muhacire açtı. Bazı aileler tanıdık dostları tarafından misafir edildiler. Medinelilerden bazıları da, Muhacirlerin evlerini yapabilmeleri için kendi arazilerini bağışladılar. Ancak geniş çaplı bir bütünleşme henüz gerçekleşmemiştir.

Hz. Muhammed, Medine'ye gelişinden yaklaşık beş ay kadar sonra Mekkeli ve Medineli bütün ailelerin başkanlarının katıldığı bir toplantı düzenledi ve kendilerine somut, basit ve etkili bir çözüm önermek suretiyle, Muhacirlerin Medine'ye uyumlarını kolaylaştırmak için, kendilerini samimi bir işbirliğine teşvik etti. Medineli her bir aile reisi, en azından durumu elverişli olanlar, Mekkeli bir Muhacir ailesini yanına alacaktı. Böylece ortaya çıkan karşılıklı kardeşlik ilişkisi içerisinde her ikisi de birlikte çalışıp kazançlarını bölüşecekler, hatta birbirlerinin mirasçısı olacaklardı. Herkes bu konuda anlaştı ve Resulullah (AS) derhal belli sayıda Mekkeli Muhaciri (Makrızî'ye göre 186 aileyi) aynı sayıda Medineli Ensar'ın yanına yerleştirdi. Mekkeli Muhacirler, bu anlaşmalı kardeşlik (muâhât) yoluyla edindikleri mal ve mülkü, fırsatını bulduklarında, kardeşlerine iade etmişlerdir. Muhacirler Medine'nin ekonomik yapısı ile iyice bütünleştikleri zaman, Hz. Muhammed (sav), aralarında kan akrabalığı bulunanlar dışında, birbirlerine mirasçı olabilme koşulunu iptal etmiş ve artık herkes kendi evinin sorumluluğunu üstlenmiştir (Hamidullah, 1993: 180-183).

Muhacir ve ensar arasında yapılan "kardeşlik antlaşması" İslâm toplumunun bütünleşmesini sağlamıştır. Ayrıca kardeşleştirmelerde, kişilerin sahip oldukları haysiyet ve sosyal statüye de dikkat edilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in kardeşi, Medine'nin en muteber şahıslarından olan Harice b. Zeyd idi. Hz. Ömer'inki, "kendisi gibi kabile reisi olan Utban b. Malik olmuştur (Er, 204-205).

Önceleri birbiriyle çatışan iki rakip kabile (Evs ve Hazrec) ve birbirlerine yabancı olan iki topluluk (Ensar ve Muhacir) tek bir organizma halinde kardeşlik sözleşmesi ile bir araya getirilmiştir. Bu sözleşme yeni bir toplumun inşası için konulan ilk temel taşıdır. Başka bir deyişle Muhacir - Ensar kardeşliği (mu'âhât) ilk İslam toplumunun çekirdeğini temsil eder. Bu süreçte oluşturulan evrensel bir inanç sistemi ve bağlılarına mensubiyet duygusu "devlet örgütünden ve hatta kurumlardan daha köklü ve kalıcı bir şey" olarak günümüze kadar gelmiştir.(Arslan, 2005: 253).

Medine Sözleşmesi

H. Muhammed'in Medine'deki Müslüman toplumunu kendi aralarında kaynaştırma ve sosyal ilişkiler çerçevesinde toplumsal bütünleşmeyi sağlama çabalarına rağmen hala toplum tam bir dayanışmadan uzaktı. Müslümanlar arasında karşılıklı hak, görev ve sorumluluklarının tanımlanması, şehirde yaşamakta olan Arap ya da Yahudi gayri müslimlerle de anlaşılması ve bir uyum sağlanması gerekiyordu. Ayrıca, adliye, eğitim, maliye, askerlik, din vb. alanlarında kurumların oluşturulması ve toplum hayatının bir düzene sokulması gerekiyordu.

H. Muhammed, toplumsal bütünleşmenin gerçekleştirilmesi için Müslümanların ve Müslüman olmayan komşularının görüşlerini alarak onlarla bir durum değerlendirmesi yaptı ve sonuçta bir şehir-devletin oluşturulmasını kararlaştırdı. Devletin anayasası bir sözleşme biçiminde kaleme alınarak tespit edildi. Bu anlaşma metni günümüze kadar hiç değiştirilmeden korunmuştur. Bu belge ilk İslam Devletinin anayasası olmasının yanı sıra, aynı zamanda yer-yüzünde bir devletin ortaya koymuş olduğu ilk yazılı anayasa olma özelliğine de sahiptir (Hamidullah, 1993: 188-189).

Medine Sözleşmesi ile asabiyet, ırk, renk, dil yerine, vatandaşlık düşüncesinde temel belirleyici unsur olarak, dünya ve hayat anlayışı, sosyal mutabakat, kişinin hür iradesi ve rızasına dayalı olarak yaptığı seçim esas kabul edilmiştir. Sözleşme'nin 2. ve 25. maddesinde geçen "ümme" kavramı, siyasî organizasyonun beşerî yönünü ifade etmektedir. Sözleşme'nin birinci maddesinde Hz. Muhammed'in peygamberliği açıklanmakta ve liderliği vurgulanmaktadır: Sözleşme'nin 14., 16. ve 20. maddeleri de kurucu unsur olarak müminlerin devletin asıl sahipleri olduğunu belirtmektedir. Sözleşme'nin 23. Ve 42. mad-

deleri çıkacak ihtilafların çözümünde Hz. Muhammed'i yetkin kılmıştır (Yaman, 2004: 515-516).

Hz. Muhammed, Muhacir ve Ensar arasında gerçekleştirdiği kardeşlik akdi ve Müslümanlar kendi aralarındaki ilişkilerinin hukuki esaslarını yazılı metne dönüştürerek, bu birlikteliği sağlamlaştırıcı bir adım atmıştır. Daha sonra da Yahudilerle antlaşmalar yapmış ve böylece Medine'nin güvenliğini sağlayacak, dıştan gelecek hücumlara karşı birlikte hareketi temin edebilecek siyasi bir yapılanmaya gitmiştir. Hz. Muhammed Medine'de yeni bir toplumsal yapı meydana getirmek ve şehrin iç ve dış güvenliğini sağlamak amacıyla gerektiği her aşamada sözleşmeler yapmış, yapılan sözleşmelerin ihlali durumunda da eski sözleşmeleri hatırlatıcı yol izlemiştir. Sözleşmeler, Medine'deki yeni toplumun altyapısını oluşturma fonksiyonu görmüşlerdir.

Bu sözleşmelerle, oluşturulan yeni toplumsal örgütlenmenin hem iç bünyede sağlam bir yapıya kavuşması hem de Mekke ve diğer kabileler nezdinde meşruiyeti sağlanmıştır. Çünkü Medine'deki yeni yapı Muhacir ve Ensardan oluşan Müslümanları, Yahudi topluluklarını ve Medineli müşrik Arapları bir araya getiriyor ve Medine'de kurulan bu yeni toplumsal yapı daha önceki Arap toplumlarında görülmeyen bir özellikte ve mevcut Arap toplumuna yabancı bir yapı idi. Yeni toplumsal yapı oluşumunda farklılıklar ve çatışma ihtimali olan unsurlar sözleşmeler aracılığıyla ortadan kaldırılmış veya asgari düzeye indirilmiştir. Hz. Muhammed bütün bu çabaları sayesinde Medine'nin ilk dönemlerinde Müslümanların güvenlik problemlerini çözmüştür (Arslan, 2005: 262-263).

Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

Hz. Muhammed'in oluşturduğu toplumunun önemli özelliklerinden birisi de; eğitim, öğretim alanında gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Mekke döneminde eğitim ve öğretim Kur'an ve Sünnet eğitimi ile başlamıştır. Vahiy kâtipleri tarafından yazılan Kur'an ayetleri ve kaleme alınan Hadis-i Şerifler Müslümanlar tarafından ezberlenmiş ve uygulanmıştır. Kur'an ve Sünnet eğitim ve öğretim açısından birbirinin tamamlayıcısı durumundadırlar. Kur'an-ı Kerim namazı emrederken, namazın vakitleri ve kılınışı Hz. Peygamberin hadislerinde ve uygulamasında yerini bulmuştur.

Hz. Muhammed eğitim-öğretim alanında kadın ve erkeğin okuma yazma öğrenmesine ehemmiyet vermiş, Şifa binti Abdillah'ı kadınlara okuma yazma öğretmesi için vazifelendirmiştir (Kapar, 2000: s. 82).

Mekke dönemi eğitim ve öğretim faaliyetlerinde inanç, ibadet, haram-helal hükümleri, dünya işleri ve ahlâkî eğitim öğretim konularıdır. Kur'an ayetlerinin ezberlenmesi, yazılması, saklanıp yeni Müslümanlara ulaştırılması, bütün

bunlara göre hayata düzen verilmesi, bu devir eğitim ve öğretiminin en belirgin özelliğidir (Doğan, 1989: 124-125).

Hicretten önce Medine'den gelen bir grup kimse İslamiyeti kabul etmiş, kendilerine dini öğretecek bir eğitici talepleri karşılığında Hz. Muhammed (sav), Kur'an'ı ve İslâm'ın ilkelerini öğretmek üzere Mus'ab bin Umeyr'i öğretmen olarak görevlendirip, Medine'ye göndermiştir (Hamidullah, 1993: 766).

Hz. Muhammed Medine'de inşa ettirdiği mescidin bir bölümünü eğitim ve öğretim faaliyetlerinin icra edileceği yer olarak tahsis etti. Medine'ye hicreti sonrasında hemen bir mescid ve İslam tarihinin ilk eğitim öğretim kurumu olan Suffa'nın yapılması Hz. Muhammed'in eğitim ve öğretime verdiği önemi göstermektedir. Suffa'da yapılan eğitim genel itibarıyla bir yetişkin eğitimidir. Öncelikle eğitimcilerin eğitildiği görülmektedir. Suffa'da eğitim alanlar, daha sonra başkalarını eğitmek, üzere görevlendirilmişlerdir. (Bayraktar, 2006, s. 43) İslam medeniyetinin sembol kurumu olan Suffa sosyo-kültürel açıdan genç İslam toplumunun en işlevsel birimi olmuştur. Sahip olduğu teorik ve pratik bilgi birikimiyle aydınlanma, yardımlaşma, sosyalleşme adına pek çok soruna çözüm olabilecek nitelikteki bu seçkin müessesese, hocaları, talebeleri, eğitim ve öğretiminin nicelik ve niteliğiyle Hz. Muhammed'in Arap toplumunda gerçekleştirdiği toplumsal değişimin öncüsü olmuşlardır.

Bizzat Hz. Muhammed, Suffada sahabeye ders verdiği gibi bazı âlim sahabeleri de eğitici olarak tayin etmiş ve onların uzman oldukları konularda öğretmenlik yapmalarını istemiştir. Abdullah bin Mesud, Ubey b. Ka'b, Mua'z bin Cebel ve Ubade bin Samit gibi kişiler Suffa' da öğretmenlik yapmışlardır. Okuma yazma öğretenler arasında hanım sahabeler de yer almış ve Bedir savaşında esir düşen okuma ve yazma bilen müşriklerin Müslüman çocuklarına fidye karşılığında okuma ve yazma öğretmişlerdir (Akyüz, 2006: 24-28).

Mekkelilere atalarından miras kalan ve Hz. Muhammed'in de inen Kur'an ayetlerini kayıt altına aldirmek için kullandığı yazı biçimi, ihtiyaçları tam anlamıyla karşılamaya yetmiyordu Arapçadaki 28 sese karşılık, alfabe de 22 harf bulunuyordu ve bunların karşılığı olarak da tamamı 15 şekil vardı. Üstelik kısa sesli harfler yazıda belirtilmiyor ve etken (malûm) ve edilgen (meçhul), geçişli (müte'addî) ve geçişsiz (lâzım) fiillerin tespiti vs. tamamen okuyucunun tahminine kalıyordu. Diğer alfabeleri taklit yoluna başvurarak Arap dilinin kimliğini ve kendisine özgü yönlerini yok etmek yerine, Resûlullah, mevcut olan yazı tarzının geliştirilmesi ile bizzat ilgilendi. Benzer harf işaretlerini noktalama (rakş) ile birbirinden ayıran ve anlaşıldığı kadarıyla bir takım özel işaretler kullanarak harflerin seslendirilmesini, nunlama (tenvin) yöntemini düşünen de kendisi olmuştur; bu çalışmaların izlerini bugün Kur'an'ın resmî imlâsıyla yazılı Mısır nüshalarında görülmektedir (Hamidullah, 1993: 761).

Kadın ve Aile

Cahiliye devrinde farklı şekillerde evlilikler gerçekleştirilmiştir. Bunlar; evli bir kadının çocuk sahibi olmak için kocasının uygun gördüğü bir kişiyle birlikte olması (istibdâ nikâhı) bir kadının on kişiden az olmak üzere kardeş erkeklerle evlenmesi (müşterek nikâh), iki erkeğin karşılıklı olarak eşlerini değiştirmeleri (bedel nikâhı), zina yapamayan hür bir kadının bir erkeğin metresi olması (haden/hıdn nikâhı), iki erkeğin mehir vermemek için iki erkeğin karşılıklı olarak kendi kızları veya velayeti altında bulunan başka kadınlarla evlenmeleri (şigar nikâhı), üvey oğlunun annesiyle evlenmesi (makt nikâhı) süreli evlilik akdi (muta nikâhı) gibi evlilik çeşitleri yaygın olarak görülmüştür. Ayrıca iki kız kardeşin aynı anda bir kişinin nikâhı altından da bulunması da cahiliye dönemi evlilik âdetleri arasında yer almaktadır. Bu evlilik çeşitleri İslam öncesi Arap toplumunda mevcut olmakla birlikte yaygın olarak uygulanmamışlardır.

İslam tarafından da onaylanmış, karşılıklı nesep, soy ve sosyal denkliğin dikkate alındığı, mehir karşılığında nikâh akdinin gerçekleştiği ve evlenilmek istenilen kızın ailesinden istenildiği evlilik türü Cahiliye devrinde öncelikli olarak tercih edilmiş, yaygın olarak uygulanmıştır (Apak, 2011: 91-92).

İslam düzensiz bir durumda bulunan evlilik kurumuna hukuki bir statü kazandırmıştır. Evlilikle ilgili başlıca yenilikler arasında kadının hukuki durumunda onun lehine yapılan düzenlemeler önemlidir. Evlilik hususunda kadın İslamiyet'le kişiliğini kazanmış, nikâh akdinde taraflardan biri konumuna getirilmiş ve akli olgunluğa sahip ergin bir kadının rızası hilafına kimse tarafından evlendirilemeyeceği görüşü benimsenmiştir.

Geçmiş pek çok toplumda olduğu gibi eski Araplarda da kadın, kocanın mirasından bir mal gibi kabul edilirken, İslâmiyet onu kocasının mirasçıları arasına dâhil etmiştir. Aynı şekilde çok kadınla evliliği sınırlandırmış ve istisnai durumlarda bile en fazla dört kadınla evlenilebileceği esasını getirmiştir. Kur'an özel durumlarda bile birden çok evlilikleri ancak hanımları arasında eşitliği gözeterek adaletli davranabilecek olanların yapabileceğine dikkat çekmektedir. Evlilikle ilgili vahiyler değerlendirildiğinde asolanın tek eşlilik olduğu da rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Eski Arapların uygulamasında görülen ancak kadının velisi tarafından alınan mehiri İslâm dini kadının bizzat kendisine ait bir hak olarak görmüş ve Kur'an onu evlenecek olan kadının kendisinin tespit edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca İslâm kadına mehir verilmeksizin yapılacak evlilikleri doğru bulmamış, mehir belirlenmeksizin yapılan nikâh akitlerinin de kadın lehine mehir hakkı doğuracağı esasını getirmiştir. Evlenen kadının eda ehliyeti evliliğiyle birlikte sınırlandırılmış olmaz yani kendisine ait mallar üzerinde dilediği gibi tasarruf etme

hakkına sahiptir Boşanma meşru olmakla birlikte Allah'ın hoşlanmadığı fiiller arasında addedilmiş ve bazı şartlara bağlanmıştır. (Kahveci, 2014, s. 24-26)

Veda Hutbesi

Veda Hutbesi hicri 10. yılda Hz. Muhammed'in hac farızasını yerine getirmek için Mekke'ye gelip, Veda Haccı sırasında arefe günü Arafat'ta, Kurban bayramının birinci ve ikinci günü Mina'da irad ettiği hutbelerin bütünüdür.

Bu hutbelerden meşhur olanı Hz. Peygamberin Arafat'ta, sayıları 140.000'i aşkın bir topluluğa irad ettiği hutbedir. Bu hutbe, İslam'ın ana konularına vurgu yapması, cahiliye gelenek ve adetlerini ortadan kaldırması, eşitlik, hürriyet, kan davaları, faiz, emanet, insan hakları, aile hukuku içinde yer alan kan-koca hakları, vasiyet, nesep, zina, borç ve kefalet gibi hukuki meselelere yer vermesi bakımından oldukça önemlidir. Hz. Muhammed'in bu hutbesi, sadece Müslümanların muhatap alındığı sıradan bir konuşma olmayıp, bütün insanları kapsayan bir hutbe ve bir insan hakları evrensel beyanname niteliğindedir (Şener, 1996: 125).

Hz. Muhammed Veda hutbesinde; cahiliye döneminde tartışmalı bir konu olan zamanın hesaplanmasına açıklık getirmiş, fayda umularak ayların helal ve haram olarak sayılması ve yerlerinin değiştirilmesini yasaklamış ve bir yılın on iki ay olduğunu belirtmiştir, Mekke ve çevresinin kutsallığı, insanların can, mal, ırz ve namusunun korunmasının gerekliliğini ifade etmiş, kan davası, zulüm, içki, kumar ve faiz gibi toplumu sarsan fiil ve davranışların yasaklandığı açıklamıştır. Aileyi oluşturan kadın ve erkeğin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları olduğunu ve İslam da mal ve mülk edinme hakkı olduğunu bir kere daha hatırlatmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'i ve sünnetini Müslümanlara emanet olarak bıraktığını belirterek onlara uymalarını istemiştir. Son olarak da Hz. Peygamber (sav) yaptığı konuşmanın, dinleyiciler tarafından orada bulunmayanlara da iletilmesini istemiştir (Karaman, 1994: 96).

Veda hutbesi ile cahiliyede benimsenen ve uyulan kavmiyetçilik ve kabilecilik; dil, renk ve ırk ayrımı, zulüm ve faizcilik kaldırılmış ve hükümsüz kalmıştır (Buti, 1992: 464). Hz. Muhammed veda hutbesinde Arap toplumunda gerçekleşen toplumsal değişimi ana hatları ile tekrar belirtmiş ve bu değişim sonrasında toplumda oluşan yeni yapının korunmasının gerekliliğini belirtmiştir.

İslam'a Aykırı Cahiliye Örf ve Âdetlerinin Kaldırılması

Hz. Peygamber dönemi toplumunun özelliklerinden birisi de Cahiliye dönemindeki yanlış örf, adet ve davranışlarla tamamen ilişkiyi kesmektir. Cahiliye devrindeki İslam inanç ve ibadet esaslarına aykırı olan örf ve adetlerin değiştirilmesi

ve kaldırılması, Hz. Muhammed'in Arap toplumunda gerçekleştirdiği toplumsal değişimin temel özelliklerinden biridir.

Bu anlamda Hz. Muhammed, kan dökmeyi, hırsızlık yapmayı, zina etmeyi, yani; mal, can, ırz ve namus emniyetini bozacak her türlü davranış içinde olmayı, iftira ve gıybetle bulunmayı, haksız kazanç olan faiz, karaborsacılık ve rüşveti yasaklamıştır. Hz. Peygamber(sav), karaborsacıyı lanetlemiş, aldatmayı, tüccarların yolda karşılanmasını yasaklamıştır. Yine bu dönemde aile hayatını zedeleyen davranışlarda bulunmak, kötü zanda bulunmak, alay etmek, ölçüye tartıya dikkat etmemek, zulmetmek, kötülüğe engel olmamak, kibirli olmak, fitne ve fesat çıkarmak veya alet olmak, tavır ve davranışlarla çevreyi rahatsız etmek, kin ve intikamcı olmak gibi davranışlar cahiliye örf ve âdeti sayıldığından Rasûlullah tarafından yasaklanmıştır. (Kapar, 2000: s. 82).

Hz. Muhammed, peygamberliğinin ilk günlerinden itibaren, cahiliye devrinde var olan asabiyet duygusunu kaldırmış, onun yerine Ensar Muhacir örneğinde olduğu gibi din kardeşliğini yerleştirmiştir. Medine sözleşmesi ile toplumu oluşturan bütün fertlerin ırkı, dili ve din ayrımı olmaksızın bir arada yaşama ile ilgili uygulamaları hayata geçirmiştir (Kapar, 2000: 84).

Hz. Muhammed'in kendi zamanında kendisi ve Ashabı değişim geçirirken İslam öncesi bazı davranış kalıplarını, adet ve geleneklerini devam ettirmişlerdir. Hukukta, ailede, ticari hayatta, siyasette vs. İslam'a aykırı kabul edilmeyen hususlar değiştirilmemiş ve oralara İslam'ın kendi evreni içinde yeni anlayışlar da yüklenerek devam etmeleri sağlanmıştır (Okumuş, 2007: 332).

Hz. Muhammed çocuklara verilen isimlerin, taşınabilir güzel ve anlamlı olmasını istemiş (Canan, 2005, s. 424), peygamber isimleri ve Allah'ın en çok sevdiği Abdullah ve Abdurrahman isimlerinin verilmesini teşvik etmiştir. Diğer yandan çirkin (kabih, kötü anlamı olan) isimlere örnekler vererek isim konusunda dikkat edilmesi gereken hususlara da açıklık getirmiştir (Canan, 2005: 425). Hz. Peygamber, kullanımından dolayı akla gelebilecek olan uygunsuz anlamlar sebebiyle bazı isimleri değiştirmiştir (Canan, 2005: 428). Harb (savaş), Mürre(acı), Melikü'l-emlâk (mülklerin maliki) (Canan, 2005: 426), Berre(Nefsini tezkiye eden) (Canan, 2005: 438), Asram(kesik) (Canan, 2005: 439), Hazn(sert yer), Asi (itaatsiz), Atele (şiddet), Şeytan, Gurâb (karga), Muzdaci' (yatan) vb. isimleri de manalarındaki çirkinlik sebebiyle beğenmemiş, bunları uygun isimlerle değiştirmiştir.

Hz. Peygamber, cahiliye devrinden kalma çirkin anlamlara gelen isimleri değiştirmenin yanı sıra; *"Afire (çorak) adını taşıyan bir araziyi Hadire (yeşillik) diye, Şi'bu'd Dalâlet'i (sapıklık geçidi) Şi'bu'l-Hüdâ, Benu'z-Zinye'yi de Benu'r-Rüşd"* olarak değiştirmiştir (Canan, 2005: 440).

Resulullah (AS)'ın yasama konusundaki uygulamaları, kendisinin aslında sadece bir ıslahatçı olduğunu ve kendisine tabi insanların eskiden beri uygulaya geldikleri ve değiştirip yürürlükten kaldırılmasına gerek duymadığı alışkanlıkları sürdürmelerine izin verdiğini bize göstermektedir. Bu durum, sadece ticaret vb. gibi dinî olmayan konularda değil, aynı zamanda ceza kanunları ve hatta Hac gibi tamamen dinî konular için de söz konusudur. Bununla birlikte, Hz. Peygamber(sav), İslâm öncesine ait ve putperestlikle ya da adaletsizlik ve haksızlıkla bir ilgisi bulunmayan uygulamaların sürdürülmesine izin vermiştir. Böylece bir eski uygulamalar "İslâm Şeriatı"na da girmiş oluyordu. Hz. Muhammed'in bu hoşgörüsü, belki de aynı yöntemin daha sonraki dönemlerde de geçerli olmasına yol açmıştır. Yani herhangi bir gelenek ya da alışkanlık, müminler için her zaman için bir mihenk taşı olan Kur'an ve Hadis'e aykırı olmadığı sürece, tabiatı itibarıyla iyi ve en azından mubah şeylerdir (Hamidullah, 1993: 898).

Hz. Muhammed Dönemi Toplumsal Değişim İlkeleri

Hz. Muhammed'in Arap toplumunda gerçekleştirdiği toplumsal değişim, planlı, programlı, zamana endeksli, toplumu oluşturan aktörlerin görüşlerinin dikkate alındığı, Kur'an-ı Kerim referanslı ve bizzat Hz. Peygamberin örnek alındığı bir süreçte gerçekleşmiştir.

Hz. Muhammed, insanlara en güzel örnek olma vasfıyla toplumsal değişimi gerçekleştirmeye çalışmıştır. İslam Peygamber'inin toplumsal değişim modelinde öncelikle Kur'an'ın çizdiği yönde orta yolu takip etme, vasat ümmet olma, ifrat ve tefritten uzak durma ilkesi belirleyicidir. Bu ilkeye göre gerçekleşen değişimde değişim adına her şeyi yakıp yıkmaya yoktur. Her şeyin ortasını, mutedilini bulma geçerlidir. Hz. Muhammed'in değişim ilkelerinden bir diğeri de, güzel ahlak kurallarına uymadır. Hz. Peygamber, her zaman güzel ahlak ilkesini esas almış ve Müslümanlara bu konuda da en güzel örneği göstermiştir. Onun toplumsal değişim faaliyeti toplumda güzel ahlakı ikame etme faaliyetidir.

Değişim projesinde Hz. Muhammed, mümkün mertebe toplum içinde kriz çıkmamasına çalışmıştır. Onun değişim projesi köklüydü, fakat toplumsal krize yol açacak bir yöntemi de benimsememiştir. Ayrıca, zulüm yapmama, toplumsal şartları dikkate alma, kolaylaştırma, sabır; aceleci olmama, bütünleştirme Hz. Muhammed'in, iradi değişim yaklaşımıyla gerçekleştirdiği toplumsal değişimin diğer ilkeleri olarak sayılabilir. (Okumuş, 2007: 333-334).

Sonuç

Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik döneminde Arap toplumunda inşa ettiği sosyal sistem ve yapıda değişimin temel etkeni İslam'dır. Ayrıca Kur'an-ı

Kerim de, Hz. Muhammed'in liderliğinde gerçekleşen toplumsal değişim sürecinde, inanç, ibadet, hukuk, ahlak ve toplumsal ilişkiler sisteminin oluşumunda etkin bir biçimde rol almıştır. Hz. Muhammed'in liderliğinde Arap toplumunda gerçekleşen toplumsal değişimin sonucunda, başta inanç ve ibadet esasları olmak üzere, toplumu meydana getiren bütün kurumlarda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişim ile cahiliye devrindeki İslam inanç ve ibadet esaslarına aykırı olan örf ve adetlerin kaldırılmış, İslâm öncesine ait ve putperestlikle ilgili olmayan, hukuka uygun olan uygulamaların sürdürülmesine de izin verilmiştir.

İnsan haklarının çiğnendiği, bireylerin doğuştan itibaren sosyal adaletsizliklere maruz kaldığı, sosyal ilişkilerin şiddet üzerine kurgulandığı, putperestliğin yaygın olduğu ve medeniyetten uzak bir yaşantının ön planda olduğu kabileler şeklinde yaşayan Arap toplumu, Hz. Muhammed'in peygamberlik döneminde ortaya koyduğu prensipler, toplum hayatına kazandırdığı sosyal ilişki tarzları ile birlikte kısa sürede toplumu oluşturan bütün kurumların değişim ve dönüşümü ile sonuçlanmıştır. Bu toplumsal değişim hareketi ile gerek Mekke dönemi gerekse Medine döneminde, sosyal hayatın her bir parçasında Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başlangıcından sonuna kadar geçen zaman dilimi içerisinde, köklü değişiklikler meydana gelmiş ve bu değişimler sonrasında toplumsal dayanışma ve bütünleşme gerçekleştirilmiştir.

Hz. Muhammed'in Arap toplumunda gerçekleştirdiği toplumsal değişim, planlı, programlı, zamana endekli, toplumu oluşturan aktörlerin görüşlerinin dikkate alındığı, Kur'an-ı Kerim referanslı ve bizzat Hz. Peygamberin güzel ahlakının örnek alındığı bir süreçte gerçekleşmiş ve başlangıçta protestolarla karşılaşmasına rağmen sürecin sonunda bütün Arap Yarımadasında uygulanır hale gelmiş ve yüzyıllar boyu İslam toplumlarına da rehberlik etmiştir.

Notlar

- (*) Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniv. İlahiyat Fak. Din Sosyolojisi ABD Öğretim Üyesi
recep.vardi@bozok.edu.tr

Kaynaklar

- Ağırman, M. (1997). *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid Ve Fonksiyonları*. İstanbul: Ravza Yayınları
- Akdoğan, A. (2004). *Sosyal Değişme ve Din (Trabzon İl Merkezi Örneği)*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Akyüz, A. (2006). Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa. Ed.M.Faruk Bayraktar *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri, İstanbul, 2006* (s. 23-36). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Apak, A. (2007). Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine. Ed.M. Söylemez. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 2007* (s. 315-324). Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları.

- Apak, A. (2011). Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyokültürel ve Dini Ortam. Ed.A. Kavas *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.) İstanbul, 2011* (s. 73-106). İstanbul: İsav Yayınları.
- Arslan, M. (2005). İslam'ın İlk Döneminde Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 18 (3), 251-274.
- Bayraktar, M. (2006). Suffa'da Yapılan Eğitim-Öğretim ve Günümüze Yansımaları. Ed.M.Faruk Bayraktar, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri* (s. 43-52). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Buti, M. R.-B. (1992). *Fikhü's-siyre: Peygamberimizin Uygulamasıyla İslam, çev. Ali Nar, Orhan Aktepe. İstanbul, 1992.* İstanbul: Gonca Yayınevi.
- Canan, İ. (2005). *Hadis Ansiklopedisi : Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi* (Cilt 2). Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Çelik, C. (1996). *Kur'an'da Toplumsal Değişme, İstanbul, 1996.* İstanbul: İnsan Yayınları.
- Doğan, B. (1989). İslâm Tarihinde Mekke Dönemi Eğitim ve Öğretimi, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, cilt.25, sayı:2,(1989 Nisan-Mayıs-Haziran), 119-128.
- Er, İ. (Ankara). *Din Sosyolojisi: Makaleler.* 2008: Akçağ Yayınları.
- Günay, Ü. (2007). Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet ilişkileri. Ed.M. Bulut,*Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam (Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri* (s. 38-70). Ankara: TDV Yayınları.
- Günay, Ü. (2000). *Din Sosyolojisi.* İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hamidullah, M. (1993). *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993.* İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Kahveci, N. (2014). *İslam Aile Hukuku.* İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Kapar, M. (2000). Hz. Peygamberin Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı ve Özellikleri. *Diyanet İlmî Dergi Peygamberimiz Hz.Muhammed (Özel Sayı)*, 79-94.
- Kapar, M. (2011). Hz. Peygamberin Mekke Dönemi Faaliyetleri. Ed.A. Kavas, *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)* (s. 161-168). İstanbul: İsav Yayınları.
- Karaman, F. (1994). İslami Tebliğin Evrenselliği ve Veda Hutbesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Diyanet İlmî Dergi*, 30 (3), 93-97.
- Kirman, M. A. (2004). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Numani, M. Ş. (2003). *Son Peygamber Hz. Muhammed.* (Y. Karaca, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Okumuş, E. (2007). Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim. M. Söylemez içinde, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu* (s. 325-338). Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları.
- Okumuş, E. (2012). Toplumsal Değişim ve Din. Ed.İhsan Çapcıoğlu Niyazi Akyüz, *Din Sosyolojisi El Kitabı* (s. 271-296). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Önkal, A. (1990). Akabe Biatları. *İslam Ansiklopedisi*, cilt:2 . İstanbul: TDV Yayınları.
- Şener, M. (1996). Veda Hutbe'sinin İnsan Hakları Yönünden Kısaça Tahlili. *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları, Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994* (s. 125-130). Ankara: TDV Yayınları.
- Tatlılıoğlu, D. (2013). *Göç Sosyolojisi Açısından Hicret.* Sivas: Asitan Yayınları.
- Toker, İ. (2011). Sosyolojik Bakış Açılarında Peygamberlik. *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 4 (2), 28-38.
- Yaman, A. (2004). Tarihi ve Hukuki Yönüyle Medine Sözleşmesi / Vesikası. Ed.Y. Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (Cilt 6, s. 514-516). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yiğit, İ. (2011). Hz. Peygamberin Medine Dönemi Faaliyetleri. Ed.A. Kavas, *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)* (s. 169-188). İstanbul: İsav Yayınları.

Yiğit, İ.-Küçük, R. (2006). *Siyer-i Nebi Hazreti Muhammed (s.a.v.)*, İstanbul, 2006. İstanbul: Kayıhan Yayınları.